

ÚNEMLEW QUBÍLÍSÍ HÁM DIALOG

Ramberganova R, Atabaeva G.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ANNOTACIYA

Maqala únemlew qubılısınıń sintaksis basqıshındaǵı kórinisine arnalǵan. Izertlewdiń maqseti tillik qurallardıń únemleniw tábiyatın analizlew esaplanadı. Toliq emes gáplerde hám dialoglarda únemlew qubılısınıń kórinisleri, onıń payda bolıw sebepleri kórkem tekst materialları tiykarında úyrenildi. Asirese, dialoglar únemlew qubılısınıń haqıyqı kórinisi ekenligi maqalada óz dáliyilin taptı.

Gilt sózler: *sintaksis, únemlew qubılısı, dialog, toliq emes gápler, situativlik toliq emes gáp, kontekstlik toliq emes gáp, janlı sóylew tili.*

Gáp – sintaksis tarawınıń izertlew obyektı esaplanadı. Usı kóz-qarastan únemlew qubılısı sintaksislik tarawın da shetlep ótpedi. Óziniń dúzilisi, kommunikativlik xızmeti, qollanılıwı jaǵınan basqa sintaksislik kategoriyalardan ayırılıp turatuǵın jay gáplerdiń bir túri – toliq emes gápler. “Oy-pikirdi aytıwǵa tiyisli bolǵan gáp aǵzalarınıń geyde birewiniń, al ayırım jaǵdaylarda bir neshesiniń túsirilip qaldırılıwı toliq emes gápler ushın xarakterli boladı.” [1].

Sırtqı forması hám tiyisli gáp aǵzalarınıń toliq qatnaspawına qaraǵanda, toliq emes gápler mánilik jaqtan da, dúzilisi jaǵınan da toliq emestey bolıp kórinedi. Biraq usıǵan bola toliq emes gáplerdi mánilik jaqtan qanday da bir shala yamasa túsiniksiz ayılǵan pikirlerden ibarat, al gáp aǵzalarınıń toliq qatnaspawınan dúzilgen, yaǵnıy strukturalıq jaqtan toliq emes dep qarawǵa bolmaydı. Sebebi toliq emes gápler de toliq gápler sıyaqlı kommunikativlik xızmette qollanıladı. Adamlar bir-birin toliq túsinesedi. Bul jaǵınan qaraǵanda, toliq emes gápler gápke tán bolǵan barlıq belgilerge toliq juwap beredi. Olardıń mánisi de, dúzilisi de tildiń qosımsha elementleriniń yamasa hár túrli qurallardıń járdemi arqalı kontekst, situaciya, intonaciya h.t.b arqalı tolıǵıp turadı. Sonlıqtan da, jay gáplerdiń bul túri dúzilisi jaǵınan da, mánisi jaǵınan da toliq boladı [2].

Qaraqalpaq tilindegi toliq emes gápler, kóbinese monologlıq hám dialoglıq xarakterdegi gáplerde, sonday-aq qospa gáplerdiń quramında ushırasadı. Monologlıq xarakterge iye bolǵan toliq emes gápler kórkem ádebiy hám dramalıq shıǵarmalarda, xalqımızdıń naqıl-maqallarında, awızeki ádebiyat úlgilerinde: dástanlarda, erteklerde, kúndelikli baspa sóz betlerinde, gazeta-jurnallarda keńnen qollanıladı.

Qaraqalpaq tilindegi monologlıq sóylew xarakterine iye bolǵan tolıq emes gápler, tiykarınan, úsh túrge bólinedi: 1) kontekstlik tolıq emes gápler; 2) situativlik tolıq emes gápler; 3) elliptikalıq tolıq emes gápler. Tolıq emes gápdıń geybir túrlerinde berilmey qalǵan yamasa túsirilip qaldırılǵan gáp aǵzaları ulıwma kontekst arqalı belgili boladı. Kontekstlik tolıq emes gáplerde, kóbinese tómendegi gáp aǵzaları jasırın qollanıladı:

1. Baslawısh aǵza túsirilip qollanıladı. Kontekstlik tolıq emes gáplerde baslawısh aǵzanıń túsirilip qaldırılıwı tilimizde bir qansha kóp ushırasadı. Mısalı: Sara shaqqanlıq penen júrdi. Shelegin suwı menen úyine alıp bardı. Kiyindi (J.Aymurzaev).

2. Bayanlawısh aǵza túsiriledi. Mısalı: Men ushın qıyın nárese qalmanı. Qumardıń halına basqasınıń bári ap-ańsat bolıp ketti. Jumıs ta bári, bári (E.Ótepbergenov). Bul gápte “ap-ańsat bolıp ketti” degen bayanlawısh aǵza túsirilip qaldırılǵan. Bayanlawıshıtı tiyisli ornın qoyıp aytıwdıń sol turısında hesh qanday zárúrligi joq.

3. Tolıqlawısh túsiriledi. Kontekstlik tolıq emes gáplerdegi tolıqlawıshıtıń túsirilip qaldırılıwı da tilimizde bir qansha ónimli qollanıladı. Mısalı: Seni atasınıń úyine keteyin dep atır degen xabar taralıptı. Maǵan ataştırıjaq (K.Sultanov).

4. Iyelik sepligindegi sózlerden bolǵan anıqlawısh aǵza kóbinese túsirilip qollanıladı. Mısalı: Esiginiń aldındaǵı tereklerdiń ishinde úlken bir tıp aq tal bar edi. Ol sırttan qaraǵanda qasındaǵı tallardıń anasınday bolıp kózge shalınatuǵın edi. Shaqaları uzın (J.Seytnazarov).

5. Pısıqlawısh túsirilip qollanıladı. Mısalı: Eki kúnge deyin ustazdıń kewilsiz kelbeti kóz aldınan ketpey azap shekti, bir neshe ret Kóksarayǵa barıwǵa oqtaldı, lekin júreksine almanı (Á.Yakubov).

Geypara tolıq emes gáplerdegi túsirilip qaldırılǵan gáp aǵzaları tek sóylew sharayatı yamasa situaciya arqalı belgili boladı. Situativlik tolıq emes gáplerde, kóbinese tómendegi gáp aǵzaları berilmey túsirilip qaldırıladı:

1. Baslawısh aǵza túsirilip qaldırıladı, biraq ol sóylew sharayatınan belgili boladı. Mısalı: Dawıstıń joqarıdan esitliwine qaraǵanda, baspashılar tereklerdiń yamasa tamlardıń baslarında turıp atıp atırǵan bolsa kerek. Biraq shama menen atılǵan oqlar hesh kimge tiymeydi. Bul waqıtta Sarımbet awıl betke anıqlap qarap edi, buqqıshlap kiyatırǵan adamlardı kórdi. - Jaqlap qaldı! (A. Áliev). Bul gápte “baspashılar” degen baslawısh aǵza berilmey qalǵan. Onı ayırıqsha atap kórsetiwdiń zárúrligi joq. Sebebi túsirilip qaldırılǵan baslawısh ulıwma gáptiń baǵdarınan, sóylew sharayatınan anlasılıp tur.

2. Bayanlawısh aǵza túsirilip qaldırıladı. Mısalı: Esengeldi shırpınıp tur eken. Eki adım alǵa shıǵıp, jerden tas aldı. Shayıq onıń áweli qaysı ayıpkerge gózlemekshi ekenligin soradı.

- Mamanğa!—dedi Esengeldi (T.Qayıpbergenov). Berilgen gápte “gózleymen” degen bayanlawısh túsirilip qaldırılğan. Biraq bul bayanlawısh sóylew sharayatınan belgili bolatúǵınlıǵı sebepli, jazıwshı tárepinen arawlı túrde qollanılmaǵan.

3. Tolıqlawısh túsirilip qaldırıladı. Mısalı: Qızıp turǵan Maman shıdamadı. Buyırdı: -Baylañ! Awızdan lebiz shıǵıw máttal, bul saparı jasawıllar shaqqanlastı, ózi mingen jaydaq qara ǵunannıń artqı tuyaqları arasında hár jerge bir dúgip Allayar da ketti (T.Qayıpbergenov). Mısaldaǵı “Allayardı” degen tolıqlawısh tiyisli ornında berilmey túsirilip qaldırılğan. Biraq olar burınlı-sońlı berilgen gáptiń ulıwma baǵdarınan yamasa sóylew sharayatınan ańlasılıp tur.

4. Pısıqlawısh aǵza túsirilip qaldırıladı. Mısalı: -Qızıq,-dedi Mırza Uluǵbek onıń kewilsiz hám álle qanday bir muńlı túrinen kózin almay. Bolar is bolıptı. Endi sarayda qalasañ ba yaki ketiwdi qáleyseñ be, ıqtıyar ózińde. Názelim erinlerin biliner-bilinbes qıymıdatıp: -Ruxsat berseñiz, ketemen, dedi de júzin qolları menen jawıp, alqınıp jılap jiberdi (A.Yakubov). Bul mısalda “Ruxsat berseñiz, ketemen” degen gáp situativlik tolıq emes gáp bolıp tabıladı. Bunda “saraydan” degen orın pısıqlawısh túsirilip qaldırılğan. Biraq ol pısıqlawısh sóylew sharayatınan belgili bolıp tur.

Elliptikalıq tolıq emes gápler. Tolıq emes gáplerdiń bul túri ózine tán ózgesheligi arqalı tolıq emes gáplerdiń basqa túrлерinen – kontekstlik hám situativlik tolıq emes gáplerden ayırılıp turadı. Sebebi bunday tolıq emes gáplerdiń baslı belgisi – onıń strukturalıq jaqtan bayanlawıshsız dara turıp qollanılıwında. Sonlıqtan da bunday tolıq emes gáplerdi ayırım ilimiy grammatikalıq miynetlerde “Dara qollanılatuǵın tolıq emes gápler” [3], “Mánilik jaqtan tolıq, dúzilisi jaǵınan tolıq emes gápler” [4], degen at penen atasa, al kópshilik lingvistikalıq miynetlerde “elliptikalıq tolıq emes gápler” [5] dep ataydı. Haqıyqatında da, tolıq emes gáplerdiń bul túrin sońǵı at penen ataw ilimiy jaqtan júdá durıs. Óytkeni ol óziniń mazmunına tolıq sáykes keledi.

Elliptikalıq tolıq emes gápler bayanlawıshsız dara qollanılıw múmkinshiligine iye boladı. Bunday jaǵdayda olardıń mánisine qanday da kemislik kelmeydi. Sebebi tolıq emes gáplerdiń bayanlawıshsız qollanılıwı bul da stillik jaqtan qalıplesken, mánilik jaqtan túsiniqli, strukturalıq jaqtan tolıq bolmasa da, gáptiń bul túri ushın ádettegi normal jaǵday bolıp esaplanadı. Bunday tolıq emes gáplerde ayılmaǵan yamasa túsirilip qaldırılğan bayanlawısh tikkeley kontekstten yamasa sóylew sharayatınan belgili bolmaydı, al gáptiń ulıwma mazmunınan ańlasılıp turadı. Demek, tolıq emes gáplerdiń bul túrinde tiykarǵı roldi gáptiń mazmunı atqaradı. Sonlıqtan bayanlawıshtı gápke qosıp ayıwıdıń hesh qanday zárurlıǵı joq hám onı talap ta etpeydi. Sebebi túsirilip qaldırılğan bayanlawıshtı tawıp, onı qosıp ayıwıw gáptiń ulıwma stillik jaqtan dúziliw normasına sáykes kelmeydi. Sonday-aq,gáptiń bir qansha ıqshamlılıǵı buzıladı, ótkirliǵı, kúshli tásirliǵı bir qansha kemeyedi.

Elliptikalıq tolıq emes gápler qaraqalpaq tilinde tómendegi orınlarda qollanıladı:

1) Elliptikalıq tolıq emes gápler, kóbinese ádebiy shıǵarmalarda, ásirese súwretlep kórsetiletuǵın orınlarda, sonday-aq poeziyada da belgili dárejede ushırasadı. Bunday jaǵdayda pikir júdá ótkir hám emocionallıq jaqtan ayırıqsha kóterińki beriledi. Mısalı: - Xanǵa nálet! Aydosqa ólim! (K.Sultanov).

2) Elliptikalıq tolıq emes gápler janlı sóylew tilinde, naqıl-maqallarda kóbirek ushırasadı. Mısalı: Awırırw – astan, daw – qarındastan. Qus – qanatı menen, adam – elatı menen. Júzden júyrik, mıńnan tulpar (naqıl-maqallar).

3) Elliptikalıq tolıq emes gápler ásirese baspa sóz betlerinde sońǵı waqıtları keńnen qollanıлмақта. Bunday gápler, kóbinese, lozunglerde, hár túrli tarawlarǵa baylanıslı jazılǵan maqalalardıń bas temalarında, shaqırıqlarda kóplep ushırasadı. Mısalılar: Mektepler – joqarı talap dárejesine. Baxıt hám gózzallıq dáwranı – Sizge! Ilim jańalıqları – xalıq iygiligine!

Qaraqalpaq tilindegi elliptikalıq tolıq emes gáplerdiń dúziliw quramın, ózgesheligin, ásirese baslawısh aǵzanıń basqa gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keńeyip, mánilik jaqtan baylanıslı keliwin tómendegishe beriwege boladı.

1) Baslawısh hám tolıqlawıshtıń óz-ara baylanısınan dúzilgen elliptikalıq tolıq emes gápler. Mısalı: Kelinniń ayaǵınan, shopanniń tayaǵınan. (naqıl-maqal).

2) Baslawısh hám sın pısıqlawıshtıń óz-ara baylanısınan dúzilgen elliptikalıq tolıq emes gápler. Mısalı: Bardıń isi – párman menen, joqtıń isi – árman menen. (naqıl-maqal).

3) Baslawısh hám orın pısıqlawıshtıń óz-ara baylanısınan dúzilgen elliptikalıq tolıq emes gápler. Mısalı: Jaqsı – jumıs basında, jaman – úydiń qasında. Er tuwǵan jerine, iyt toyǵan jerine (naqıl-maqallar).

4) Ekinshi dárejeli aǵzanıń qatnasınan dúzilgen elliptikalıq tolıq emes gápler. Mısalı: Atakaǵa! Alǵa! - Ońǵa! - Solǵa! - Samolyotlarıńızǵa! – degen komanda menen pitti.

Gáptegi sózlerdiń kommunikaciyaǵa zıyan keltirmeytuǵın artıqmashları ǵana túsirilip qaldırıladı. Bul únemlew qubılısınıń baslı ózgesheligi esaplanadı. Sonlıqtan da, únemlew qubılısınıń sintaksis basqıshındaǵı kórinisi, ásirese, dialoglarda kórinedi.

Dialog túrinde qollanılatuǵın tolıq emes gáplerdiń ózine tán xarakterli ózgesheliklerine qaray, olar tómendegidey túrlerge bólinedi: [6]

1. Dialoglıq sóylesiwlerdiń birinshi túrinde birinshi komponent soraw mánisinde, al ekinshi komponent oǵan juwap mánisinde keledi. Dialoglıq sóylesiwlerdiń birinshi túriniń dáslepki soraw mánisinde keletuǵın gápinde tiyisli bolǵan gáp aǵzalarınıń, kóbinese hámmesi qatnasadı. Al, oǵan juwap mánisinde qollanılatuǵın ekinshi gápte júdá zárúr bolǵan gáp aǵzası qatnasadı. Mısalı: - Qayda barasań? – dedi jumsaq ǵana. - Úyime! (G.Esemuratova).

2. Dialoglıq sóylesiwlerdiń ekinshi túrinde birinshi hám ekinshi komponent te soraw mánisinde keledi. Bunday jaǵdayda soraw mánisindegi ekinshi gáp soraw mánisindegi

birinshi gáptiń ózine túsiniqsiz bolǵan jerin anıqlaw hám konkretlestiriw ushin qollanıladı hám usı tiykarda soraw mánisindegi birinshi komponentten anıq juwaptıń bolıwın talap etedi. Solay etip, birinshi hám ekinshi komponentlerdegi sorawlardıń nátiyjesi úshinshi komponenttegi qaytarılǵan juwap arqalı sheshiledi. Mısalı:

- Gelleń neshe pul?
- Neshe pulǵa bahaladı?
- Jigirma mıń ...
- Arzan ... (Sh.Seytov).

3. Dialoglıq sóylesiwlerdiń úshinshi túrinde birinshi komponent xabar beriw, bayanlaw, bildiriw mánisinde, al ekinshi komponent birinshi komponenttiń geypara jerlerin anıqlaw maqsetindegi soraw mánisinde qollanıladı. Úshinshi komponent ekinshi komponenttegi anıqlaw ushin berilgen sorawlardıń anıq, tastıyıqlawshı juwabı bolıp tabıladı. Mısalı:

- Endi Bazarbayıń quwana almaydı, onı da óltirgen!
- Kim óltirgen?!
- Amanlıq tá. (Sh.Seytov).

4. Dialoglıq sóylesiwlerdiń tórtinshi túrinde birinshi hám ekinshi komponent te xabar beriw, bayanlaw mánisinde keledi. Bul túrdiń dáslepki komponentinen tikkeley sorawlıq máni anılasılmasa da, ekinshi komponent oǵan tastıyıqlawshı juwap túrinde qollanıladı. Mısalı:

- Olar tap usı búgin toydı baslayjaq.
- Baslay bersin (A. Áliev).

Dialoglıq sóylesiwlerde qollanılatuǵın tolıq emes gáplerde geyde bir aǵza túsirilip qaldırılса, al ayırım orınlarda bir neshe gáp aǵzaları túsirilip qaldırıladı.

Dialoglıq sóylesiwlerde bir aǵzası túsirilip aytılatuǵın tolıq emes gápler kóplep ushırasadı. Olar tómendegidey qurılısta qollanıladı:

a) baslawıshı túsirilip aytıladı. Túsirilip aytılatuǵın tolıq emes gáplerdiń baslawıshları atlıq, almasıq, kelbetlik feyil hám kelbetlik feyil toplamlarınan boladı.

Mısalı:

- Atıńız?
- Mádiyar. (Meniń atım)
- Familiyańız?!
- Allayarov (Meniń familiyam).

b) bayanlawıshı túsirilip aytıladı. Dialoglıq sóylesiwlerdegi túsirilip aytılatuǵın tolıq emes gáptiń bayanlawıshları, kóbinese feyil bayanlawıshlar boladı. Feyil bayanlawıshlardıń túsip qalıwı yamasa túsip qalmawı birinshi komponenttegi berilgen sorawǵa tikkeley baylanıslı boladı. Eger de dialoglıq sóylesiwde ayırıqsha dıqqat birinshi komponenttiń baslawıshına qaratılǵan bolsa, oǵan qaytarılatuǵın juwap ta tek

soğan arnawlı túrde beriledi. Ondaı jaǵdaylarda bayanlawıstıń baslawısh penen qosılıp aytıw zárúrlıǵı bolmaydı. Mısalı:

- Endi Bazarbayıń quwana almaydı, onı da óltirgen!
- Kim óltirgen?!
- Amanlıq tá.
- Amanlıqtı kim óltirgen?
- Bazarbay-dá. (Sh.Seytov).

v) tolıqlawısh túsirilip aytıladı. Ol birinshi komponenttiń qurılısınan belgili boladı.

Mısalı: - Nawrızbay menen dúkan jóninde sóylestıń be?

- Sóylestim (Q.Dosanov).

g) anıqlawıshı túsirilip aytıladı. Mısalı:

- Eki qoy, bir qashar bar.
- Qaysısın soyamız? (T.Qayıpbergenov)

d) pısıqlawıshı túsirilip aytıladı. Mısalı:

- Rayonǵa baratúǵın ba edıń?
- Baratúǵın edim (Ó. Xojaniyazov).

Bir neshe aǵzaları túsirilip aytılgan tolıq emes gápler. Dialoglıq sóylesiwlerdegi dáslepki komponentte ayırıqsha dıqqat etilip turǵan belgili bir aǵzanıń mánisin konkretlestirip keliw maqsetinde tolıq emes gápler, kóbinese bir aǵzanıń qatnasıwınan dúzilip-aq kommunikativlik xızmette qollanıladı. Al ádettegi jay gáp ushın tiyisli bolǵan kópshilik gáp aǵzaları túsirilip qaldırıladı. Bunday tolıq emes gápler tómendegidey qurılısta dúziledi:

a) tek baslawıstıń qatnasınan dúziledi. Mısalı:

- Ishte kim bar?
- Ájapam, úkemler (Sh.Seytov).

b) tek bayanlawıstıń qatnasınan dúziledi. Mısalı:

- Pochta keldi me?!
- Keldi. (Sh.Seytov).

v) tek tolıqlawıstıń qatnasınan dúziledi. Mısalı:

- Wádeni kimge berdiń?
- Rektor hám Xojanovqa (G.Esemuratova).

g) tek anıqlawıstıń qatnasınan dúziledi. Anıqlawısh aǵzadan ibarat bolǵan tolıq emes gápler ózinen burın kelgen komponenttegi anıqlanıwı tiyis bolǵan sorawǵa konkret juwap beredi. Dál aytqanda, birinshi komponenttegi anıqlanıwı tiyis bolǵan bir aǵzanı anıqlap, túsindirip keledi. Bunday anıqlawıstıń qatnasınan ibarat bolǵan tolıq emes gápler, kóbinese eki komponentli dialoglıq sóylesiwlerde qollanıladı. Mısalı: - Menshigińde qansha qoyın bar?

- Onlaǵan ... (K.Raxmanov).

d) tek pısqılawıstıń qatnasınan dúziledi. Mısalı:

- Qayda barasań? –dedi jumsaq ğana.

- Úyime! (G.Esemuratova).

Juwmaqlap aytqanda, únemlew qubılısınıń sintaksis basqıshındaǵı kórinisleri tolıq emes gáplerde ayırıqsha kózge taslanadı. Janlı sóylesiwde juwap túrindegi gáptiń tolıq emes gáp bolıp keliwi, ásirese sorawǵa ılayıq zárúr bolmaǵan aǵzanıń túsip qalıwı – bul tildegi tábiyǵıy qubılıs. Dialogta jónsiz qaytalanǵan sózler, artıqmash sózler bolmaydı. Gáptegi sózlerdiń kommunikaciyaǵa zıyan keltirmeytuǵın artıqmashları ğana túsirilip qaldırıladı. Bul únemlew qubılısınıń baslı ózgesheligi esaplanadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Хәзирги карақалпақ әдебий тили грамматикасы. “Билим”Нөкис- 1992, 233- b/
2. Гвоздев А.Н. Современный русский язык. Часть II, Синтаксис, 1968, 180-ст.
3. Грамматика русского языка, т II. Синтаксис. Ч II .М., Изд-во АН СССР, 1954, 96-ст;Хозирги ўзбек адабий тили. 1966, 214-ст; Ўзбек тили грамматикаси. 1976, 189-ст; Абдуллаев Э., Сейдов И., Өсенов А. М. Касирги азербайжан дили, синтаксис, IV иссә. Бақы. “Маариф”, 1972, 268-ст.
4. Современный русский язык. ч III. Синтаксис и пунктуация. М., “Просвещение”, 1981, 141-ст.
5. Барыгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. 1964, 349-ст. Грамматика карачаево-балкарского языка. 1976, 486-ст.
6. Бобоева А. Хозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент, “Фан”, 1978, 41-ст.
7. Rambergenova, R. G. (2022). Phonetic manifestations of the reduction. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 72-77.
8. Rambergenova, R. G. (2022). THE PHENOMENON OF ECONOMIZING AND DIALOGUE. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 4, 519-526.
9. Gózzal, A. (2022). Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde aralas qollanılǵan sanlıqlar. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(16), 147-150.
10. Atabaeva, G. (2022). K. KARIMOVTIŃ «AǴABIY» ROMANINDA GÓNERGEN SÓZLERDIŃ QOLLANILIWI. *Research and education*, 1(8), 10-15.
11. Gózzal, A. (2023). QARAQALPAQ TILINDEGI AWÍZEKI SÓYLEW TILINE TÁN SANLÍQLAR MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZMLER. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 415-419.